

Ірина ВОРОНЧУК

ДВОРИЩНА СИСТЕМА СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ВОЛИНІ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Критичний перегляд багатьох положень і висновків радянської історіографії ще не заторкнув селянської проблематики ранніх періодів. Ба більше, навіть у нових працях, де начебто декларується конечність нових підходів і поглядів на історію селянства ранньомодерної доби, його правовий статус і економічний стан, насправді домінують старі, ще радянські методологічні схеми й стереотипи¹. Саме це зафіксувала узагальнювальна праця „Історія українського селянства“, де знайшли відтворення усі відомі характеристики радянської історіографії щодо становища селянства XV—XVII ст.² Це підтверджує й збірник із доволі зобов'язувальною назвою „Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст.: фактор реформ“, де проголошене завдання „підняти задекларовану тематику на новий якісний рівень“³, залишилося невиконаним.

Отже, потреба перегляду історії найчисельнішої верстви українського суспільства ранньомодерної доби — селянства — обумовлена низкою причин. По-перше, більшість досліджень з історії селянства XVI—XVII ст. розкриває систему аграрних відносин на основі дослідження фільваркового, тобто панського, господарства, а не власне селянського. По-друге, історіографія радянської доби вважала питання історії народних мас найпріоритетнішими, тож саме на характері висвітлення історії селянства найбільше позначився вульгарно-соціологічний підхід тодішньої методології. Всі процеси і явища селянського життя розглядали крізь призму вчення про класову боротьбу як рушійну силу історичного поступу. Історія селянства досліджувалася за раз і назавжди усталеною вульгарно-соціологічною схемою: посилення експлуатації — погіршення матеріального становища — піднесення антифеодальної боротьби. Відтак сформувався спрощений підхід до проблеми взаємостосунків панів і

¹ Ворончук І. Сучасний стан українознавчих досліджень ранньомодерної доби: проблеми та перспективи // Українознавство.— 2021.— № 1 (78).— С. 62; ії ж. До проблеми селянського землеволодіння на Волині в першій половині XVII ст. // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. Частина I: Від давніх часів до початку XX ст.— Одеса; Київ; Львів, 1999.— С. 122—128.

² Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.— К., 2006.— Т. 1.— С. 142—167 та ін.

³ Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст.: фактор реформ.— К., 2016.— С. 45—84.

селян, що розглядалися лише крізь призму класової ненависти, а отже, характеризувались як виключно антагоністичні. Внаслідок цього виробився й одномірний стереотипний погляд на селянство як на одноманітну злиденну масу, що все життя тільки й мріяла про боротьбу зі своїми споконвічними гнобителями. Багато аспектів життя селянства було спотворено, а то й свідомо сфальсифіковано⁴.

Щоправда, вивчення історії селянства пов'язане з певними труднощами, адже селянство — „мовчазна більшість“ тогочасної людності — не залишило по собі писемних джерел. Разом з тим, оскільки селяни разом зі своїми господарствами входили у сферу матеріальних інтересів шляхти, виявилось, що актова документація шляхетських судових установ містить доволі значний масив інформації й щодо селянства. Адже значною мірою соціальний статус і добробут шляхти залежав від селян-підданих їхніх маєтків: їх чисельности, безпосередньої праці як у панському фільварку, так і у власному господарстві, сплати натуральних та грошових повинностей, розмір яких своєю чергою визначався заможністю та робочими силами кожного окремого селянського господарства. Тому в багатьох приватноправових документах, які шляхта вносила до судових актів, ідеться про селянство. Отже, актова документація містить значну за обсягом і цінністю інформацію про найрізноматніші аспекти життя і становища селянства, зокрема його структуру, характер господарства, склад селянської родини, розмір земельних наділів, господарські будівлі, робочий інвентар, худобу, номенклатуру вирощуваних культур, „маєтність“ і „добыток“ селянських домогосподарств⁵.

Тож на підставі вивчення документальних джерел розглянемо стан волинського селянства у XV — першій половині XVI ст., тобто до запровадження аграрної реформи 1557 р., з якою, як правило, пов'язують руйнування дворищного господарства як форми селянського господарювання та погіршення матеріального становища селянства.

Становище селянства визначається набором певних характеристик, серед яких найголовнішим показником його економічного стану є забезпеченість достатнім земельним наділом. Проблема селянського землеволодіння має два аспекти: правовий⁶ і фактичний. Наразі розглянемо питання реального землеволодіння селянського домогосподарства в ранньомодерну добу.

Дворище. На означення селянського господарства на Волині XV — першої половини XVI ст. найуживанішим був термін „дворище“ в розу-

⁴ Ворончук І. Чого нам бракує до розуміння історії селянства // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича.— К., 1999.— С. 233.

⁵ Ворончук І. Актובה документація XVI—XVII ст. як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі: Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. 14 березня 2013 р., м. Київ.— К., 2013.— С. 31—34; іі ж. Актובה книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби // Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. / Наук. ред. І. Ворончук.— К., 2014.— Вип. I: Волинь XVI ст.— С. 42—49; іі ж. Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму // Українознавство XXI ст.: Виміри розвитку.— К., 2009.— С. 87—150.

⁶ Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССXXXVIII.— С. 149—184.

мінні відокремленого господарства однієї великої нерозділеної або кількох селянських родин, що проживали разом. Відома дослідниця селянських форм землеволодіння О. Єфименко зазначала, що за своїм походженням дворища були тими початковими земельними одиницями, які людина відвойовувала у дикої природи своєю невтомною працею. На її думку, дворищна організація селянського господарства була зі самого початку розвитку історії південно-руських земель приблизно до другої половини XVII ст.⁷ М. Владимирський-Буданов, І. Линниченко, М. Любавський характеризували дворище як певну земельну господарську одиницю — сукупність земель і угідь, якими користувалася певна група осіб, — велика селянська родина чи й цілий рід⁸. М. Владимирський-Буданов вважав дворище явищем не тільки побутовим, а й споконвічним⁹. З цим погоджувався й І. Линниченко¹⁰. Як зазначали в літературі, дворищна форма господарювання в окреслену добу була характерною для всіх слов'янських і багатьох інших народів Європи¹¹.

Найбільш відомим документом про дворище на території України, зокрема в Галичині, що став класичним прикладом, є купча, за якою пан Вацлав Дубровський купив у двох братів Василя і Гинка Скибичів та їхнього братанича Оленка дворище „ісь землею, яко из века слушало к тому дворищу“¹². Щодо датування цього документа думки дослідників розійшлися, але В. Розов, проаналізувавши різні міркування, датував його 1370 р.¹³ Щоправда, О. Купчинський найранішою згадкою називає документ 1357 р. про „dworzyszczce Czurgowice“, вміщений у документальному збірнику „Kodeks dyplomatyczny Małopolski“¹⁴. І. Линниченко до ще ранішого часу відносив згадку про дворище у грамоті галицького князя

⁷ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси // Южная Русь.— Санкт-Петербург, 1905.— Т. 1.— С. 376—377.

⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— К., 1892.— С. 2; Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— Москва, 1894.— С. 197; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— Москва, 1892.— С. 315; його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— Москва, 1910.— С. 97.

⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 13.

¹⁰ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— С. 197.

¹¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 3; Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП).— Санкт-Петербург, 1896.— Ч. 306.— С. 118.

¹² Грамота видавалася багато разів. Найперші видання: Maciejowski A. Historia prawodawstw słowiańskich.— Warszawa, 1858. Wyd. 2.— Т. VI.— S. 146; Zubriczki D. Rys do historii narodu ruskiego w Galicji.— Lwów, 1845.— S. 18; Бодянский О. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси.— Москва, 1845.— С. 134—135; Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — АЗР).— Санкт-Петербург, 1851.— Т. 4.— С. 20.

¹³ Розов В. Южнорусские грамоты.— К., 1917.— С. 16—17.

¹⁴ Kodeks dyplomatyczny Małopolski.— Kraków, 1897.— Т. III.— S. 109; Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень.— К., 1981.— С. 29.

Лева Даниловича, якою було надано „*quatuor curias*“ у Самбірській землі Сенькові Татариневичу¹⁵.

Найранішим опублікованим документом про дворище на Волині є надання 1446 р. великого князя Свидригайла князю Михайлові Васильовичу Чорторийському на низку сіл у Луцькому повіті, а разом з ними „Суховсь дворище верхъ Радоховки а манастыр светого Николы на Клевани над Стублем же ис церковнымъ дворищомъ ис Плескачовскимъ“¹⁶. У грудні 1451 р. Свидригайло надав земському маршалку Петрові Мильському серед інших маєтків у селі Пулганів Луцького повіту „две дворища служебных а церков из дворищом церковным [...] а в Личманови две дворища тяглых“¹⁷. 1452 р. Сенькові Хом'яку було повернуто в Луцькому повіті „дворище Бартеничи, выслугу отца его, што ж отецъ его выслужил на великом князи Витовти“¹⁸. 27 червня 1502 р. великий литовський князь Александр надав луцькому старості, маршалкові Волинської землі Семенові Юрійовичу „имене в Луцком повете Головин, а в том имени чотыри дворища на имя Панфиловское а Янковецкое а Помидаловское [...] и людьми тяглыми тых чотырех дворищ...“¹⁹. Наведені приклади стосуються приватних володінь. Проте дворищна форма була характерною і для так званих „королівщин“. Королівщина — термін, що вживався на означення королівських маєтностей, прибутки з яких становили основу державного скарбу і йшли на утримання короля і держави. Тривалий час не було чіткого розмежування між королівською та державною власністю, проте за реформою 1590 р. відбулося розділення на столові маєтки короля (економії — *mense regiae*) та державні скарбові маєтності, які вважали власністю Речі Посполитої й які перебували під управлінням коронного скарбу.

На Волині такими королівщинами були староства Володимирське, Луцьке, Кременецьке, Ратненське, Ковельське. За ревізією українських замків 1545 р., усі села, що належали до Луцького замку, зокрема Чернечгородок, Козлиничі, Колки, Забороль, Голешів, два села Рудники, Радомишль, Гнидава, Колчино, Підгайці, Своз, були засновані на „дворищах“²⁰. Аналогічну картину бачимо й за люстрацією Луцького замку 1552 р. В усіх замкових селах Гнидаві, Красному, Підгайцях, Радомишлі, Свозі, Солтисах та інших селяни „сидять“ дворищами²¹. Подібна ситуація спостерігається в усіх інших староствах. Саме на підставі описів/люстрацій волинських замків А. Яблоновський зазначав, що в середині XVI ст. на Волині панувала система дворич²². Тож не випадково О. Єфименко вважала, що всю „Литовську Русь з повним правом можна було назвати по-

¹⁵ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— С. 198.

¹⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1890.— Т. III.— S. 5.

¹⁷ Там само.— Т. I.— S. 7—8.

¹⁸ Українські грамоти XV ст. / Упоряд. В. Русанівський.— К., 1965.— С. 37—38.

¹⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. I.— S. 123—124.

²⁰ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко.— К., 2005.— С. 175—177.

²¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Вольнском и Подольском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 177—182.

²² Jabłonowski A. Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. VI.— S. XXXVI.

дворищною²³. Таким чином, документальні матеріали засвідчують, що в XIV — першій половині XVI ст. на Волині панівною була дворищна система селянського господарювання як у королівщинах, так і у приватних шляхетських маєтках.

„Служба“. Оскільки дворище було не тільки земельною одиницею, а й фіскальною, синонімом терміна „дворище“ на означення селянського господарства подеколи виступав термін „служба“. Щоправда, деякі дослідники, зокрема Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, І. Новицький, О. Єфименко, Т. Любомирський, вважали, що ця назва була поширеною власне на литовських землях²⁴. Проте документи переконують, що вже в XV ст. термін „служба“ вживався нарівні з терміном „дворище“ і в українських землях, зокрема й на Волині. Так, 1477 р. Івашко Ілінич продав село Тарасівку в Кременецькому повіті „из службами, из роботами тых людей, которыи в том имени есть“²⁵. 1515 р. князю Роману Сангушкови було пожалувано у Володимирському повіті в селах „Болблех шесть служоб людей, а в Селци две служб, а в Соловичах одна служба“²⁶. 1522 р. великий литовський князь Жигмунт I надав гетьману Великого князівства Литовського, князю Костянтинові Івановичу Острозькому „в Луцком повете [...] за Полоним шести служоб людей на имя Шлома Сачинчич, брати Олешко Макарович а Богданец Хилевич, а Жукович, а Яцко Ложчица, Івашко Поповича“²⁷. В інвентарі села Угринів за 1561 р. зазначено, що „люди угриновские з роботами и их повинностями [...] вси седять на зуполных службах“²⁸.

М. Владимирський-Буданов вважав, що термін „служба“ визначав повинностний характер дворища щодо держави чи власника. Такої ж думки дотримувався В. Винник, підкреслюючи, що назва „служба“ була пов'язана зі службеним характером земельних наділів, за користування якими господарі мали виконувати різні повинності²⁹. Ці припущення знаходять численні підтвердження в багатьох актах. Так, 1511 р. великий князь Жигмунт I, надаючи княгині Марії Ровенській дворища, зобов'язував їх господарів: „а тыи два човеки Богданец и Тимошец маюи ей служити по тому, как на нас служили“³⁰.

Зазначимо: протягом певного часу писарі доволі часто навіть поєднували терміни „дворище“ і „служба“ у словосполучення „дворища службени“, як, наприклад, у наведеній грамоті князя Свидригайла від 1451 р.

²³ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 376—377.

²⁴ Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву.— К., 1863.— С. 60; Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 15; Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII вв. // Архив ЮЗР.— К., 1876.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 102; Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 382; Encyklopedia Rolnictwa.— Warszawa, 1877.— Т. IV.— S. 300.

²⁵ Архив ЮЗР.— К., 1911.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 98—99.

²⁶ Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный вестник.— 1889.— № 1.— С. 86.

²⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. III.— S. 243—244.

²⁸ Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 99.

²⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 15; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К., 1966.— С. 68.

³⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.— Т. III.— S. 86—87.

Цілком імовірно, що спершу слово „служба“ могло вживатися для розрізнення характеру повинностей, і тоді деякі господарства називалися в актах „дворища служебные“, а інші — „дворища тяглые“. Проте поступово терміни „дворище“ і „служба“ ототожнюються і стають синонімами. Так, у заставному записі князя Василя Сокольського від 1565 р. вирази „десять служб зуполных“ та „десять чоловіков на зуполних дворищах“ означають ідентичні поняття³¹.

Типи дворич. Погляди дослідників розійшлися щодо питання про внутрішню природу походження селянського дворича. Більшість дослідників розглядала двориче як сімейно-родову асоціацію. Зокрема, І. Лучицький зазначав, що двориче було засноване на началах кровної спорідненості й додавав, що таке уявлення про сябринне землеволодіння міцно трималося в колективній свідомості української людності ще наприкінці XVIII ст.³² М. Владимирський-Буданов також зазначав, що двориче складалося переважно з близьких родичів і уподібнював його до хорватської „задруги“³³. О. Єфименко вважала двориче власністю цілого „роду-племени“, тобто більш-менш великої групи родичів, або, інакше кажучи, великої задружної сім'ї. Звідси, на її думку, походили патримоніальні назви дворич. Разом з тим на підставі документального матеріалу вона дійшла висновку, що вже наприкінці XVI ст. дворичне землеволодіння не було нероздільним пануванням великої задружної сім'ї. На її погляд, з плином часу кровні елементи дворича замінювалися чужинцями, і сімейна асоціація перетворювалася на артільну³⁴. М. Довнар-Запольський, підкреслюючи сімейно-родовий характер дворича, розглядав його загалом як первинну общинну організацію. Однак також завважував, що зі збільшенням його населення суто сімейний характер дворича поступово втрачався³⁵. В. Самойленко підтримувала думку, що двориче являло собою залишки великої родини, яка колись входила до складу територіальної сусідської общини,— волости чи села³⁶. О. Купчинський вважає двориче давньою формою співжиття людей, особливо характерною для українських і білоруських земель, і покладає в його основу кровний зв'язок, споріднення родичів, об'єднаних спільним землеволодінням і територіальною цілістю поселення³⁷.

Зовсім протилежної думки дотримувався Ф. Леонтович, який обстоював погляд на селянське двориче як на кооперацію від самого початку його виникнення. Він зазначав, що хліборобська праця організовується за такими ж кооперативними формами, що й інші галузі народної праці, і стверджував, що підвалиною економічного життя як сімейної, так і сільської общини в усіх слов'ян було артільне начало. Дослідник вважав

³¹ Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 150—153.

³² Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— С. 86.

³³ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 2.

³⁴ Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 382—383.

³⁵ Довнар-Запольский М. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI веке.— К., 1905.— С. 1.

³⁶ Самойленко В. І. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI ст. (Східна Волинь, Київщина, Брацлавщина): Дис. канд. іст. наук.— К., 1951.— С. 148.

³⁷ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України...— С. 27.

кооперацію тим побутовим ґрунтом, на якому зросла і трималася уся соціально-економічна культура осідло-общинних союзів³⁸. На відміну від багатьох дослідників, зокрема М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, І. Лучицького та інших, Ф. Леонтович розглядав „задругу“ не общинно-родовим, а передусім господарським союзом. Виходячи з цього, він вважав, що заснована на договірних засадах задруга відсунула кровні, патріархальні зв'язки на другий план, а отже, складна „посябрина“ — „дворище“, становила такий же споконвічний інститут, як і проста сім'я, або й навіть була значно давнішою³⁹.

Склад селянського дворища розглядав також М. Грушевський. Аналізуючи опис Ратненського староства, він зазначав, що інколи на дворищі господарювали свояки, інколи далекі родичі або й зовсім чужі люди — спільники. Він звернув увагу й на таке цікаве явище, як одночасне володіння кількома дворищами, адже траплялися випадки, коли селяни були спільниками не одного, а двох і більше дворищ⁴⁰.

Ступені спорідненості між сім'ями, які становили дворище, були різними. Якщо дворище складалося з малої сім'ї — це були близькі родичі. Пізня велика родина, зазначає О. Купчинський, яка розросталася і членувалася в патронімії, могла охоплювати декілька поколінь, тобто значне коло близьких і далеких родичів. Одночасно до дворища вливалися сторонні люди — „спільники“, „приймаки“, „потужники“, „поплічники“ та ін.⁴¹

Покажемо у цьому плані є опис Черногогородського маєтку Луцького повіту 1578 р., за яким у с. Козиничі⁴² налічувалося три дворища: Грибовицьке, Колохновицьке і Глебковицьке. На Колохновицькому дворищі хазяйнувало п'ятеро Колохновичів, а серед 25 господарів Глебковицького дворища шестеро названі Глебковичами, семеро — Биковичами, а двоє — Свиридовичами⁴³. Зрозуміло: кожна з цих патримоніальних спільнот становила кровну групу родичів, оскільки вони виступають під одним родовим ім'ям. Цілком вірогідно, що спорідненість могла буга й ширшою, охоплюючи всі три родові групи, кожна з яких, проте, вже являла відокремлене від спільної лінії відгалуження, набувши й нового найменування. Навіть, якщо вважати їх не родичами, а окремими родовими колективами, то й тоді чисельні параметри окремих родинних спільнот були значними. Адже на сімох дорослих Биковичів мало припадати сім дорослих жінок, а якщо на кожне подружжя додати бодай мінімальне (як на ті ча-

³⁸ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве.— Ч. 306.— С. 115—115, 120—125.

³⁹ Леонтович Ф. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту, сравнительно с задругой юго-западных славян // ЖМНП.— Санкт-Петербург, 1867.— Ч. СXXXIV.— С. 12.

⁴⁰ Грушевський М. Описи Ратненського староства з 1500—1512 р.— [Б. м. і р.]— С. 37.

⁴¹ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України.— С. 29.

⁴² За реєстром поселень Волинського воєводства О. Барановича, назви Козиничі немає, є Козин і Козлиничі. Див.: Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 124.

⁴³ Памятники, изданные Временною Коммиссиею для разбора давних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — ПКК).— К., 1898. 2-е изд.— Т. II.— С. 83—85.

си) число дітей — чотири, то ця родова група мала складатися щонайменше з 42 осіб. Тоді Глебовицьке дворище, де названо 25 голів окремих родин Глебовичів, Биковичів і Свиридовичів та їх спільників, могло налічувати щонайменше 150 осіб.

У с. Четвертні Луцького повіту 1558 р. пів дворища займав „Опанась Бурнасович из сынами своими“, а на дворищі Костюковському сидів „Малко из сынами Иваном а Максимом“. У цьому ж селі півтора дворища займали „Василь Бурносъ з унуком своим Кунцомъ, Кузма Михайлович а Станко Мишевич з братею“. У селі Навоз тієї ж волости дворище Шемаківське виступає цілком як артільна асоціація, де „на половицы дворища сидит Яцко Лемеш [...] а на другой половицы того ж дворища сядят люди тяглые на имя Павел Грицевич, Митко Пашкович“⁴⁴.

Таким чином, на дворищі господарювала як велика родина, подеколи доволі численна (батько з кількома синами та їхніми родинами, дядьки з одруженими братаничами, рідні й стричні брати та сестри, швагри та інші родичі), так і великий колектив неспоріднених між собою потужників/спільників. Мешкаючи в тісному єднанні, такий колектив вів спільне господарство, або мовою документів, сидів „на одном хлебе“ або „совокупно в хлебе“⁴⁵.

Коли дворища дуже розросталися, господарі могли ділити їх на частки, як бачимо це на прикладі Ветельської волости Ратненського староства 1512 р.: батько розділив дворище між своїми синами⁴⁶. Вочевидь, спершу такими частками були пів дворища, третина дворища, чверть дворища, з часом їх могли поділяти й на дрібніші частини. Проте, підкреслимо, й після розподілу на частки дворище назовні виступало єдиною господарською одиницею. Отже, як бачимо, на Волині ранньомодерної доби існували дворища двох типів: як сімейні, так і артільні асоціації.

За розмірами дворища були великі й малі. Великі дворища, які документи називають „добрыми“, „старожитными“, це — дворища цілих селянських родів, малі — окремих сімей. Проте й невеликі дворища охоплювали чималі площі орних земель та угідь. Тогочасні акти описують дворище як господарство „зо всим на все, з землею, з пашнею, з боры, з лесы, з озеры, з ловы звериными и пташими, яко се тое дворище в границахъ и обыходех своих само в себе маеть“, інакше кажучи — з усім, „що здавна прислухало“ до нього. Межі дворища могли розширюватися завдяки розробкам „новин и лядин“. Ба більше, власністю дворища вважали не лише освоєну територію, а й те, що в майбутньому можна було відвоювати у природи: акти зазначають, що якщо дворище своїми силами „и въ дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребитъ сеножать, тое супокойне держати маеть“⁴⁷. Тож власністю дворища вважали не лише наявну рілню, ниви й сіножаті, а й усе, що його мешканці зможуть зорати з незораного ще „дикого“ простору.

⁴⁴ Архив ЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 6.— С. 56—57.

⁴⁵ ПКК.— К., 1852.— Т. III, отд. II.— С. 158; АЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2.— С. 95; Ворончук І. Система селянського господарювання та її вплив на типологію селянської родинної структури (за матеріалами Волині XVI — першої половини XVII ст.) // *Wieki Stare i Nowe*.— 2014.— N 6 (11).— С. 24—37.

⁴⁶ Грушевський М. Описи Ратненського староства...— С. 23.

⁴⁷ Архив ЮЗР.— К., 1876.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 10.

„Дим“. М. Любавський зазначав, що в XVI ст. на земельному наділі, з якого мала виконуватися одна тягла служба, мешкало, як правило, кілька споріднених селянських родин, які могли становити окремі господарства⁴⁸. У Бобруйському повіті Білоруси вони виступали під назвою „потуг“, у Вітебському — „соха“, в інших місцевостях — „копа“, „жереб“. В українській актовій термінології XVI ст. на позначення дрібнішої господарської одиниці в межах дворища також трапляються терміни „потуг“ і „жереб“, але на Волині вживанішим був термін „дим“.

Ф. Леонтович, посилаючись на „Повість временних літ“, де під 859 р. згадується про дань з диму, загалом вважав „дим“ найдавнішою формою сільських поселень Давньої Русі. На території Білоруси дим виступав як самостійна частина села нарівні з дворичем. Подеколи дим як окреме поселення, що стояло відрубно від села, входив самостійною одиницею до загального складу волости. Проте на Волині, зазначав Ф. Леонтович, дими не зберегли свого давнього самостійного значення і входили до складу дворищ і служб⁴⁹.

Питання про число димів, що входили до складу дворища, дискусійне. Дослідники визнають, що число димів у дворичі коливалося. При цьому більшість вважає, що двориче в українських землях мало більші розміри, ніж в етнічній Литві. Однак Г. Ловмянський зазначав, що про оцінці розмірів дворища/служби належить брати до уваги, крім регіональної, також і часову різницю, бо внаслідок природного приросту населення чисельність димів у службі з плином часу зростала⁵⁰.

М. Довнар-Запольський рахував на двориче-службу пересічно від одного до трьох димів⁵¹. Проте таблиця дворич Пінського староства, вміщена в додатку до його праці „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского“, подає іншу картину. Тут подано відомості про 70,5 дворич, у яких налічувався 351 дим. Число дворич, у яких містилося від одного до трьох димів, становила 33, або 46,8 відсотка, тобто менше половини всіх дворич. У 34 дворичах налічувалося більше трьох димів, зокрема: у 12 — по 5 димів, у 6 — по 6, у 2 — по 8, у 2 — по 9, у 3 — по 10. Два дворича Плешицьке і Кончицьке налічували по 23 дими. Таким чином, пересічне число димів у дворичах Пінського староства становило 5. Загалом М. Довнар-Запольський завважував, що служби з одним—двома димами трапляються вкрай рідко, а число димів у службі було різним — від 1 до 18. Велику службу він порівнював із цілим поселенням. Тож, переглянувши попередні розрахунки, він виводив пересічно 3—4 дими на службу⁵². Ба більше, в останніх працях М. Довнар-Запольський, на відміну від інших дослідників, проводив окремі розрахунки для служби й

⁴⁸ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— С. 315.

⁴⁹ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП.— 1896.— Ч. 303.— С. 343—348.

⁵⁰ Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.— Poznań, 1983.— S. 461.

⁵¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского.— К., 1901.— С. 202.

⁵² Доунар-Запольскі М. Соцыяльна-эканомічная структура Літоуска-Беларускае дзяржавы у XVI—XVIII стагоддзях // Гістарычна-археалёгічны зборнік.— Менск, 1927.— С. 18.

окремо для дворища. При цьому дослідник вважав дворище більшим за службу і рахував на дворище пересічно п'ять—шість димів⁵³. М. Грушевський зазначав, що дворище було доволі чисельною групою, що складалася з кількох господарств або сімей. Він наводив кількісні показники димів окремих дворощ, але не виводив їх середнього значення⁵⁴.

І. Новицький і А. Яблоновський, підозрюючи в заангажованості волинську шляхту, яка під час ревізії волинських замків 1545 р. скаржилася, що навіть і два волинські дворища не варті однієї литовської служби, разом з тим також обстоювали думку, що литовська служба була більшою від волинського дворища⁵⁵. Проте поліські дворища І. Новицький вважав значно більшими і зазначав, що вони охоплювали по декілька окремих господарств або димів⁵⁶. А. Яблоновський рахував пересічно два дими на дворище⁵⁷. Г. Ловмянський, навпаки, дотримувався протилежного погляду, вважаючи, що „служба в руських землях“ мала більші розміри, ніж на власне литовських територіях. Склад білоруської служби він обраховував переважно на два дими, завважуючи, що литовська служба була меншою, а українська більшою, ніж білоруська. Служби магнатських маєтків він також вважав дводимними⁵⁸. В. Менжинський приймає три дими за пересічне число білоруської служби⁵⁹.

О. Єфименко вважала, що на Волині дворище найчастіше складалося з двох—трьох димів, але при цьому зазначала, що трапляються й значно більші дворища, які охоплювали до 10 і більше димів⁶⁰. К. Гуслистий рахував на пересічне дворище значно більше димів. На його думку, дворище об'єднувало 5—11, а подеколи й більше число димів/дворів, тобто індивідуальних родин-господарств⁶¹. В. Самойленко вважала, що волинське дворище найчастіше складалося пересічно з одного—двох, а зрідка — з чотирьох—семи димів⁶². Д. Мишко рахував на пересічне дворище два—три дими⁶³.

Інвентарі волинських маєтків другої половини XVI ст. підтверджують, що переважна частина волинських дворощ складалася з димів. Так, за інвентарем 1570 р. Суської волости Луцького повіту, що належа-

⁵³ Доунар-Запольскі М. Соціальна-економічна структура Літоуска-Беларускае дзяржавы...— С. 18.

⁵⁴ Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV—XVIII в.).— К., 1894.— С. 254; його ж. Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1897.— Т. II.— С. 3—5.

⁵⁵ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв. // Архив ЮЗР.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 102; Jabłonowski A. Rewizia zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. VI.— S. LXXXVI.

⁵⁶ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 102.

⁵⁷ Jabłonowski A. Rewizia zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku.— S. 56.

⁵⁸ Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku...— S. 461.

⁵⁹ Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском // История СССР.— 1987.— № 3.— С. 168.

⁶⁰ Єфименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990.— С. 124.

⁶¹ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— К., 1939.— Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.).— С. 63.

⁶² Самойленко В. І. Посилання закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI ст.— С. 149.

⁶³ Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.— С. 91.

ла князю Андрію Масальському, в с. Ботин налічувалося п'ять дворищ, а на них „димов десет осельх“, у с. Суськ — „дворищ девять а дымов тридцать и три“, у с. Бодачів — „дворищ семъ [...] а димов девет“, у с. Носачевичі — „две дворища, а дымов шесть“, у с. Олешковичі — „дворище одно, дымов пят“, у с. Смердин — „дворищ чотыри, а дымов осм“⁶⁴. Отже, пересвідчуємося, що навіть у межах сусідніх сіл число димів у дворищах цілковито різне. Якщо у Ботині на дворище припадало пересічно 1,8 дима, то в селі Суськ — вдвічі більше, а саме 3,6 дима, у Бодачеві дворище складалося пересічно з 1,2 дима, в той час як в Олешковичах — з 5 димів. Як бачимо, коливання доволі значні, хоча в середньому на дворище цього маєткового комплексу припадало 2,5 дима, тобто пересічно волинське число, обраховане дослідниками.

Аналогічну картину спостерігаємо і в королівщинах. За ревізією Луцького замку 1552 р., у 15 замкових селах налічувалося 131 дворище з 399 димами, тож у середньому на дворище припадало по 3 дими. Однак і тут усереднене число не домінує, бо, наприклад, у с. Радомишль у чотирьох із 13 дворищ було по чотири дими, в одному — п'ять, а ще в одному — сім. У с. Солтиси на 12 дворищах розташовувалося 40 димів, тобто на дворище припадало пересічно 3,5 дима⁶⁵. За ревізією Кременецького замку 1552 р., у 20 замкових селах налічувалося 186,6 дворищ, у яких розміщувалося 453 дими, тож у середньому на дворище припадало по 2,8 дима. За ревізією цього ж замку 1563 р., на дворище припадало пересічно по три дими⁶⁶.

Значно більшими розмірами відрізнялися дворища на Поліссі. За інвентарем Полонської волости 1598 р., що належала князю Романові Сангушку, в с. Угринів на семи дворищах розміщувалося 58 димів, тобто в середньому по 8,3 на дворище. В деяких дворищах димів було ще більше. Наприклад, дворище Рокитич налічувало 10 димів, дворище Минович — 11. У с. Берчичи два дворища об'єднували 26 димів, а в с. Бахів на двох дворищах розміщувалося 30 димів, тож на ці дворища в середньому припадало, відповідно, по 13 і 15 димів⁶⁷. Таким чином, у середині XVI ст. дворище являло собою велике селянське господарство, що охоплювало, як правило, декілька самостійних домогосподарств — димів.

На жаль, документи не висвітлюють стосунки між спільниками/постужниками, а також димами всередині дворища. Існує думка, що при спільному веденні господарства все майно дворища перебувало у спільному користуванні усіх учасників без будь-яких обмежень. При поділі на дими дворище ставало сукупністю певного числа димів, а кожному диму відповідав і певний господар — глава домогосподарства, за тодішньою термінологією — „чоловек“. Отже, можна припустити, що дими ставали самостійними господарствами. Це бачимо з документів, де йдеться про повинності й податки: вони вже обчислюються і стягуються не з дворища, а „з дыму такового, в котором земли своей и osobного хлеба уживают“⁶⁸. Виходячи з цього, можна було б припустити, що на дим припадала пев-

⁶⁴ Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 380—383.

⁶⁵ Там само.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 177—183.

⁶⁶ Там само.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 23—35.

⁶⁷ ПКК.— Т. III, отд. II.— С. 164.

⁶⁸ АЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 3.— С. 95.

на і рівна частина земельного обшару того чи іншого дворища. Так, якщо в с. Смердин на дворище припадало по два дими, в с. Суск — по 3,6, в с. Олешковичі — по 5, то, відповідно, на дим у Смердині мало б припадати 0,5, у Суску — 0,28, а в Олешковичах — 0,2 земельної площі цих дворощ. Саме так вважав К. Гуслистий, зазначаючи, що орні землі вже у XIV—XV ст. почали переходити в індивідуальне, хоча й обмежене дворищем, володіння димів⁶⁹. Проте дійсність була складнішою. Річ у тім, що й після розподілу дворища на дими воно виступало в документах єдиною неподільною земельною одиницею. На цій підставі О. Єфименко зробила висновок, що йшлося не про якусь відрубну ділянку-територію, а лише про право на певну абстрактну частку в усіх дворищних землях і угіддях. Вона зазначала, що розмір цих часток міг збігатися, а міг бути й зовсім різним⁷⁰. Думку про панування всередині дворища часткової організації землеволодіння підтримував й І. Лучицький. Проте, виходячи з уявлення про дворище як сімейно-родовий осередок, він вважав, що поділ між спорідненими групами означав розподіл родового майна. Головним принципом поділу він вважав рівність, тож, на його думку, кожна із сімейних груп, на які розпадалася велика родова сім'я, одержувала тільки право на рівну частку загального майна. Отже, розподіл не знищував спільності майна, земля й після поділу залишалася у спільному користуванні⁷¹. Таким чином, дворище й надалі володіло певними ділянками орної й садибної землі та різними угіддями.

Як ми вже зазначали, економічне становище селянства визначається певним набором характеристик, зокрема наявністю орної землі, різних угідь (сіножатей, луків, лісів тощо), городів та садів, достатньої кількості робочої та продуктивної худоби, певної структури зернових та овочевих культур, сільськогосподарського інвентаря, потрібним комплексом господарських будівель селянського двору, чисельністю робочих сил тощо. Серед них одним із найважливіших показників домогосподарства є фактичне землеволодіння.

Орні землі дворищ. На думку деяких істориків і метрологів, терміни „дворище“, „служба“, „земля“, „потуг“ означали не тільки назви земельних володінь, а одночасно й певні одиниці виміру поверхні. Звичайно, вважав В. Винник, кожна з цих назв не могла означати точної міри, але, виходячи з пересічної величини селянських господарств у різні часи, можна приблизно обрахувати величину земельних ділянок, якими розпоряджалося дворище. Щоправда, дехто з дослідників заперечує проти того, щоб розглядати наведені назви як метрологічні терміни стосовно певної історичної доби. Так, Д. Похилевич вважав, що до проведення поземельного кадастру, до здійснення волочної поміри у Великому князівстві Литовському (тобто перемірювання дворищних земель на волоки) єдиним засобом визначення розмірів землеволодіння було обрахування його за кількістю висіяного збіжжя, а луків — за кількістю возів зібраного за рік сіна⁷².

⁶⁹ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— Вип. II.— С. 63.

⁷⁰ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 384.

⁷¹ Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— С. 38.

⁷² Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР.— Москва, 1952.— С. 330.

Визначити земельні площі орних земель дворищ справді важко, бо вони не рахувалися певними земельними мірами й дуже різнилися, особливо, як зауважував М. Довнар-Запольський, відносно співвідношення ріллі та земель іншого призначення⁷³. М. Грушевський відзначав, що волинські дворища загалом не мали певної величини⁷⁴. О. Єфименко зазначала, що дворище не лише не мало певних розмірів, а й не могло їх мати, бо держава не була зацікавлена у встановленні будь-яких обмежень на земельні площі дворищ, і вони залежали від випадкових причин: наявності поряд вільних земель і угідь та робочих сил кожного окремого дворища. Ба більше, дослідниця загалом вважала, що більш-менш точному визначенню в їх реальних межах підлягали тільки орні землі, що склалися з великого числа (від 20 до 50) окремих, розкиданих у різних місцях, ділянок⁷⁵. І. Новицький стверджував, що величина орної землі залежала, головним чином, від робочих сил кожного окремого господарства⁷⁶. Т. Любомирський також зазначав, що дворище не було чітко окресленим обшаром, проте вважав, що його величина залежала від якості ґрунтів⁷⁷. Д. Похилевич висловив думку, що загалом неможливо було знайти навіть двох однакових за площею дворищ⁷⁸.

У зв'язку з цим гіпотетичні припущення дослідників дуже різняться, а розбіжності в їхніх розрахунках становлять від 20 до 200 десятин. Про розбіжності в розмірах земельних площ дворищ і служб свідчать обрахунки М. Довнар-Запольського: він зазначав, що коли проводили волочну поміру і селянам надавали певні ділянки землі — волоки, виявилось, що розміри попередньої господарської одиниці, служби, коливалися в межах від 2 до 10 волок, а розміри дворищ — від 1 до 50 волок⁷⁹.

А. Ханенко обраховував орні землі однієї служби на 10 волок або 198 десятин 900 кв. сажнів у всіх руках (змінах) поля. Крім того, на його думку, кожній службі належало ще по 100 кіп сіножатей, що дорівнювало від двох до семи десятин⁸⁰. Близькими до цього були розрахунки М. Грушевського, який обраховував дворищну ріллю приблизно на 200 десятин⁸¹. І. Новицький наводив інші показники, орні землі служби/дворища він приймав за 4 волоки⁸². Д. Багалій також рахував на дворище чотири во-

⁷³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского.— С. 202; його ж. Соціальна-економічна структура Літоуска-Беларускае дзяржавы...— С. 18.

⁷⁴ Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк.— К., 1890.— С. 25.

⁷⁵ Єфименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 370; її ж. История украинского народа.— С. 124.

⁷⁶ Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 104.

⁷⁷ Encyklopedia Rolnictwa.— Т. IV.— S. 300.

⁷⁸ Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв.— С. 330.

⁷⁹ Доунар-Запольскі М. Соціальна-економічна структура Літоуска-Беларускае дзяржавы...— С. 18.

⁸⁰ Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии.— Чернигов, 1870.— С. 74.

⁸¹ Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века...— С. 25.

⁸² Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 124.

локи, або 72 десятини⁸³. О. Баранович визначав розміри дворищ від кількох десятків до кількох сотень гектарів⁸⁴. К. Гуслистий рахував на дворище від однієї—двох до дев'яти волок орної землі⁸⁵. На думку О. Єфименко, розміри дворищ могли коливатися від 5 до 95 десятин, але найчастіше пересічна величина орних земель становила 20 десятин⁸⁶. До цих розрахунків приєднувалася і В. Самойленко⁸⁷. Д. Мишко вважав, що на Волині переважали невеликі площі орних земель і рахував на дворище одну—дві волоки землі. Дворища, які мали у своєму володінні по три—чотири й більше волок, він відносив до великих⁸⁸.

Д. Похилевич зазначав, що селянське землеволодіння у Великому князівстві Литовському до аграрної реформи 1557 р. було більшим, ніж після неї. За його спостереженням, на власне литовських землях селянські наділи становили від 30 до 50 га при значних сіножатях і вигонах, а в Білорусі, зокрема у Пінському старостві, він обраховував пересічно чотири волоки на дворище⁸⁹. Проте М. Владимирський-Буданов наводив зовсім інші показники стосовно того ж Пінського староства. Зокрема, за наведеними ним прикладами, дворище в с. Гегровичі мало шість волок 22 морги землі, а два дворища в с. Семиховичі налічували по 11 волок 22 морги та 18 волок. Це дорівнювало, відповідно, 146,3, 255,9, та 392,2 га ріллі⁹⁰. Т. Любомирський вираховував у жмудзькій службі 24 сохи, що відповідало 24 дням оранки землі, а орні землі дворищ Волинського Полісся прирівнював до 34 корців висіву⁹¹.

Зробимо спробу обрахунків орних земельних площ низки волинських дворищ на підставі документальних матеріалів XVI ст. Під 1528 р. маємо опис землеволодіння дворища в с. Підгайці Луцького повіту, наданого великим литовським князем зем'янину Іванові Подолянину. У своєму складі дворище мало „на першем [...] поле [...] нив чотыри, которых каждую за три дни плугом зораты можетъ, а за гостинцем [...] нив три которых, каждую за два дни плугом зорать можетъ [...] там емо поля нив шест, которые также каждую за три дни зорать можетъ, а за гостинцем, который идетъ [...] до Теремного, там емо поля нив чотыри великих, в которых есть нив по десети ден и болш, а сеножать ему против Дубровицы на десять косаров, а другая подле Миколины гати на шестнадцать косаров...“⁹² Таким чином, до цього дворища належали в різних місцях 17 нив, що дорівнювали 76 дням поля, та обшар сіножатей на 26 косарів. Як бачимо, тут

⁸³ Багалеї Д. Новый историк Малороссии.— Санкт-Петербург, 1891.— С. 103.

⁸⁴ Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII ст. (социально-экономические предпосылки войны).— Москва, 1959.— С. 32.

⁸⁵ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України.— Вип. II.— С. 63.

⁸⁶ Єфименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 379.

⁸⁷ Самойленко В. І. Посилення закріпачення селян та класова боротьба на Україні в XV — першій половині XVI ст.— С. 149.

⁸⁸ Мишко Д. Соціально-економічні умови формування української народності.— С. 91.

⁸⁹ Похилевич Д. Л. От Торунского Статута к уставу на волоки // Ученые записки Ярославского пединститута.— Ярославль, 1945.— Вып. VI.— С. 15; його ж. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Там само.— Ярославль, 1945.— Вып. VII.— С. 37.

⁹⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.— С. 11.

⁹¹ Encyklopedia Rolnictwa.— Т. IV.— S. 300.

⁹² Архив ЮЗР.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 10.

земля рахується за кількістю часу, потрібного для оранки певної ділянки землі, а розмір сіножатей визначався числом косарів, потрібних для їх викосу протягом одного дня.

„День“ поля як земельна міра був широковідомий у різний час у багатьох країнах. У Стародавньому Римі ще в I ст. н. е. застосовувався „югер“ — земельна площа, яку можна було виорати за день праці в полі, у Німеччині його аналогом був „морген“, в Англії — „акр“, у Грузії — день оранки⁹³. У XIV ст. німецький варіант цієї міри був запозичений Польщею й Литвою, де дістав назву „морг“. Розмір морга визначався площею землі, зораної запряженим паром волів чи коней плугом, протягом дня. Ця міра внаслідок запровадження аграрної реформи 1557 р. була офіційно введена і в українських землях. Таким чином, день поля як земельна міра відповідав одному моргові. І. Новицький, О. Єфименко, В. Мякотін прирівнювали його до 3/4 десятини⁹⁴.

Тривалий час у літературі точилися дискусії щодо чисельности моргів у волоці та її обрахунків⁹⁵. Зокрема, Т. Чацький розрізняв у Великому князівстві Литовському волоки двох видів за їх розмірами — у 30 і 33 морги. Він вважав, що розмір волок залежав від їх призначення. На його думку, 33-моргова волока була осадною і становила особливість земельного устрою Великого князівства Литовського, оскільки ні в Польщі, ні в Німеччині подібної земельної одиниці не було⁹⁶. На цій підставі М. Довнар-Запольський дійшов висновку, що 30-моргова волока використовувалася під час вимірювання території міст, а 33-моргова — тільки у селах при перемірюванні селянських земель⁹⁷.

Т. Чацький одним із перших серед дослідників піддав литовську волоку детальному обчисленню. З його розрахунків виходили інші дослідники, зокрема І. Горбачевський. За їхніми обчисленнями, литовська 30-моргова волока дорівнювала 19,56423 десятини. Разом з тим щодо обчислення волоки існують різні дослідницькі підходи, а отже, й різні її обрахунки⁹⁸. Я. Ісаєвич, уточнюючи відомості про номенклатуру і реальний зміст давніх метрологічних одиниць, обраховував 33-моргову землевпорядницьку волоку у 23,6 га⁹⁹. За нашими обрахунками, волока-міра, що складалася з 30 моргів, дорівнювала 21,72 га, а волока-наділ, що нарахувала 33 морги, становила 23,89 га.

⁹³ Струмилин С. Т. О мерах феодальной России // Вопросы истории народного хозяйства СССР.— Москва, 1957.— С. 12.

⁹⁴ Новицький І. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 102—103; Єфименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси.— С. 407; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII в.— Прага, 1924.— Вып. I.— Т. I.— С. 191.

⁹⁵ Ворончук І. „Волочна поміра“ 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Збірник наукових праць НДІУ.— К., 2007.— Т. XIV.— С. 372—377.

⁹⁶ Czacki T. Dzieła.— Poznań, 1843.— Т. I: O litewskich i polskich prawach.— S. 243.

⁹⁷ Довнар-Запольський М. В. Берестейское староство в XVI в. // Киевские университетские известия.— 1898.— № 2.— С. 3.

⁹⁸ Горбачевский И. И. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского.— Вильна, 1874.— С. 384—385; Ворончук І. „Волочна поміра“ 1557 року у Великому князівстві Литовському.— С. 376—378.

⁹⁹ Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1961.— С. 10.

Тоді, виходячи з цих розрахунків, морг становив 0,03 волоки-наділу, або 0,79 га. На підставі отриманих нами чисел обраховуємо, що до описаного дворища с. Підгайці належало 2,5 волоки, або 59,72 га орної землі, та 0,86 волоки, або 20,56 га сіножатей, що разом становило 80,28 га.

Проте подеколи документи свідчать, що на Волині були дворища значно більші за площами орних земель. Зокрема, в ревізії Луцького замку 1552 р. зазначено, що староста розігнав п'ять димів Нероновського дворища, де взяв орного поля „осмосот бочок“¹⁰⁰. Тут земля рахується на бочки. У XVI ст. вважали, що на волоці висівали близько 30 бочок збіжжя, тобто одна бочка на морг¹⁰¹. Отже, бочка землі прирівнювалася до одного морга. Таким чином, на п'ять димів Нероновського дворища припадало 26,6 волок, що становило 635,4 га землі. Якщо вважати всі дими рівнозначними за розмірами орних земель, то на дим припадало пересічно 5,3 волоки, або приблизно 126,5 га.

1584 р. волинський зем'янин Ф. Бокій Печихвостський заставив Кузьмі Немировичу Порванецькому у с. Смиків Луцького повіту пів дворища, взятого у вдови Веркулихи, а „к нему пол и сеножатей половица“, зокрема „поля по двадцати ден на три руки, то ест на одном острове в одну руку [...] двадцат ден, на другом острове у другу руку [...] двадцат ден, на третьом острове у третью руку двадцат ден“¹⁰². Таким чином, до половици дворища належало 60 днів поля, або 2 волоки орної землі, що становило 47,7 га.

У скарзі Г. Горностая 1587 р. про напад на його маєток Піски Луцького повіту йдеться про „витоптання“ зернових у його підданих селян, зокрема, двох ланів у Богдана Короткого, одного лану у Жданця Черепеги та ще п'ятьох „нив“, розмір яких доволі великий за кількістю різного збіжжя, що він з них нажинав. У Яцька Цокотуна було понищено „жита лан [...] гречки ланов два [...] овса ланов два“, тож щонайменше у цього селянина було п'ять ланів, тобто волок, або 119,4 га орної землі¹⁰³. Однак можна вважати, що до цього дворища селянина належало значно більше орної землі, бо структура культур кожного окремого господарства не могла обмежуватися лише гречкою, житом та вівсом.

Таким чином, волинське селянство ранньомодерної доби, зокрема в XV — першій половині XVI ст., перебувало на дворищній системі господарювання. Дворищна система селянського землеволодіння/землекористування виникла внаслідок стихійного процесу освоєння вільних земель, який не регулювався державою, оскільки держава не була зацікавлена у встановленні обмежень на дворищні земельні площі. Тож процес загосподарення земель тогочасною людністю залежав від випадкових чинників: наявності робочих сил кожного окремого господарства та неосвоєних поряд земель. Селянське дворище становило доволі великий господарський комплекс із садибою, господарськими будівлями, ріллею, сільськогосподарськими угіддями (луками, пасіками, лісами), робочою та продуктивною

¹⁰⁰ Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 180.

¹⁰¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского.— С. 245; Łowmiański H. Struktura gospodarstwa Mogylewa w czasach pomiaru włocnej // Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.— Poznań, 1983.— S. 475.

¹⁰² Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 735—736.

¹⁰³ Архив ЮЗР.— Ч. VI.— Т. 1.— С. 184—185.

худобою тощо. Жодних закономірностей щодо розмірів належних дворищам/службам земельних площ не простежується. Разом з тим параметри селянського землеволодіння, реалізованого в поняттях дворища/служби, були доволі значними і коливалися від кількох десятків до кількох сотень гектарів землі. На підставі обрахунків автором розмірів рілних земель можна зробити аргументований висновок про доволі значні площі орних земель, належних дворищному селянському домогосподарству. Отже, земельного голоду в селянському господарстві не було.

Заснована на принципі вільного займання цілих земель дворищна система господарювання потребувала як для освоєння території, так і для ведення господарства великого числа працівників. Характерною рисою дворищного землеволодіння була велика патріархальна родина, що складалася з окремих споріднених сімей і подеколи розросталася до значного за розмірами дворища-села. Ступені споріднення між сім'ями могли бути різними: дворище могло охоплювати як кілька бічних ліній, так і кілька поколінь близьких і далеких родичів. З плином часу долучалися й неспоріднені елементи, а подеколи дворище вже загалом складалося лише зі спільників/потужників. Проте і в тому, і в іншому випадку робочі сили дворища були доволі потужними і спроможними для достатнього забезпечення потреб мешканців домогосподарства та виконання покладених на дворище повинностей.

Iryna VORONCHUK

**PEASANTS' COOPERATIVE HOUSEHOLD SYSTEM
IN EARLY MODERN VOLYN**

The author analyses the system of peasant cooperative households in Volyn in the early modern time. The household functions as a significant economic unit, it is considered to be the component of the courtyard and its types. On the basis of documentary materials and by using certain techniques, the arable land area of several specific farms was calculated, which made up significant land areas sufficient for farming.